

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ "ΕΡΜΟΥ,,

ΑΡΙΘΜΟΣ 10

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΝΤΙΟΥ

ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ

ΕΚΔΟΣΙΣ ΠΡΩΤΗ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1929

Ε.Υ.Δ. ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη δημιουργηθεῖσα ζωηροτάτη κίνησις περὶ τὸ περισπούδαστον ζήτημα τῆς παιδαγωγικῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ προσπάθειά μας νὰ προσανατολισθῶμεν πρὸς τὰς ἀλλαχοῦ ἐπικρατησάσας νέας ἀντιλήψεις καὶ τὰ ἐφαρμοζόμενα νέα συστήματα, ὡς ἀποτέλεσμα εἶχε τὴν ἔκδοσιν πληθῆος τοῦ εἴδους αὐτοῦ συγγραμμάτων πρωτοτύπων ἢ ἐν μεταφράσει, τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ ἔχη πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ εὐσυνείδητος παιδαγωγός. Φρονοῦντες ὁμως δι ἀποτελεῖ σοβαρὰν ἔλλειψιν ὁ μὴ μέχρι σήμερον ἐξελληνισμὸς τῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνωμῶν τοῦ μεγάλου γερμανοῦ φιλοσόφου καὶ παιδαγωγοῦ Ἐμμανουήλ Καντίου, προβαίνομεν εἰς τὴν μετάφρασιν καὶ ἔκδοσιν τοῦ περὶ παιδαγωγικῆς συγγραμμάτος του ἐν πεποιθήσει, ὅτι ὁποῖονδήποτε καὶ ἂν μᾶς χωρίζη χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς του, μένει πάντοτε ἀμείωτος ἢ σπουδαιότης τῶν ἐν αὐτῷ διατυπωμένων ἀντιλήψεων, τὰς ὁποίας οὐδεὶς καὶ δὴ νεωτερίζων διδάσκαλος ἐπιτρέπεται ν' ἀγνοῇ.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ Ἐμμανουὴλ Κάντιος ἐγεννήθη ἐν Καινιγξ-βέργῃ τῷ 1724 παραμείνας ἐν τῇ γενεθλίῳ αὐτοῦ πόλει καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. Ἦτο τὸ τέταρτον ἀπὸ τὰ ἔνδεκα τέκνα τοῦ σαγματοποιοῦ Καντίου, τοῦ ὁποίου ὁ πατήρ κατήγετο ἐκ Σκωτίας. Ἡ τοιαύτη, λέγουσι, καταγωγὴ ἐπέδρασεν ὁπωσδήποτε ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ πνεύματός του. Εἰς ἡλικίαν ἐννέα ἐτῶν ἔμεινεν ὀρφανὸς πατρός, ἢ δὲ μήτηρ του ἀνέθρεψεν αὐτὸν ὑπὸ τὰς αὐστηρὰς ἀρχὰς τοῦ προτεσταντισμοῦ. Εἰς τὴν ἀνάμνησιν τῆς πρώτης αὐτῆς ἀγωγῆς του ὀφείλομεν ἴσως νὰ ἀποδώσωμεν τὰ συντηρητικὰ ἐνστικτα, τὰ ὁποῖα ὠδήγησαν αὐτὸν καθ' ὅλον του τὸν βίον, ἀκόμη καὶ κατὰ τὰς τολμηροτέρας ἀπόψεις τῶν θεωριῶν του.

Κατὰ πρῶτον ἐσπούδασε Θεολογίαν, κατόπιν δὲ Μαθηματικὰ καὶ Φιλοσοφίαν. Ἰδιαίτερος ὄμως προσείλκυσαν τὴν προσχὴν του ὁ Νεύτων, ὁ Ρουσσὼ καὶ ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Χοῦμε. Μετὰ τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του αἱ ἀνάγκαι τοῦ βίου ὤθησαν αὐτὸν πρὸς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα καὶ διετέλεσε παιδαγωγὸς εἰς πλείστας ὄσας οἰκογενείας, ἀπὸ δὲ τοῦ 1755 ἐπεδόθη εἰς τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δημοσίου ἐκπαιδευτικοῦ λειτουργοῦ.

Ἡ διδασκαλία του ὑπῆρξε πολυσχιδῆς, ἐπεκταθεῖσα ἐπὶ πάσης φιλολογικῆς ὕλης. Ἐδίδαξε μαθηματικά, φυσικὴν, λογικὴν, ἠθικὴν, ἀκόμη δὲ ὀχυρωτικὴν καὶ πυροτεχνίαν. Κατὰ τὸ 1770 διωρίσθη τέλος

καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, καταλαβὼν τὴν ἔδραν τῆς Λογικῆς καὶ Μεταφυσικῆς μέχρι τοῦ 1797. Περὶ τοῦ διδακτικοῦ του ταλάντου μαρτυροῦσι πλεῖστοι τῶν μαθητῶν του καὶ πρωτίστως ὁ Χέρδερ. Ἡ διδασκαλία του ἦτο ἀπλῆ, διαυγῆς καὶ συναρπαστικῆ. Περὶ τῶν θεμάτων τῆς ἠθικῆς ὠμίλει μετὰ θέρμης καὶ πειθοῦς, ἢ δ' ἀρρενωπῆ ρητορικῆ του ὑπεδούλωνε τὰς ψυχάς. Πρωτίστως εἰς τὰ μαθήματά του ἐπεζήτει νὰ διεγείρῃ τὴν περιέργειαν καὶ νὰ καθορίσῃ τὰς κλίσεις. Αἱ παρατηρήσεις του ἔχουσι πάντοτε μεγάλην παιδαγωγικὴν σημασίαν. Τὴν «φλύαρον ἔπαρσιν τῶν νεαρῶν φιλοσοφούντων, τὴν τυφλοτέραν πασῶν τῶν ἀλαξονιῶν καὶ πλέον ἀθεράπευτον καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς ἀμαθείας» ἀπέδιδεν εἰς τὴν μεταξὺ τῆς διδασκτέας ὕλης τῶν ἀκαδημαϊκῶν σπουδῶν καὶ τοῦ βαθμοῦ τῆς ὠριμότητος τῶν σπουδαστῶν ὑφισταμένην δυσαναλογίαν. Καὶ προσέθειεν ὅτι οὐδέποτε πρέπει νὰ ἐπιτρέψωμεν εἰς τοὺς μαθητὰς νὰ πιστεύσουν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη ἔχει τελειωθῆ. Δὲν θὰ διδάσκωμεν εἰς αὐτοὺς τὴν φιλοσοφίαν, πρέπει νὰ τοὺς διδάσκωμεν νὰ φιλοσοφοῦν· ἐὰν δὲ ἐπιθυμῶμεν νὰ ἐθίσωμεν αὐτοὺς νὰ βαδίζωσι μόνοι, ὀφείλομεν νὰ τοὺς καθοδηγῶμεν, ἀλλ' οὐχὶ νὰ τοὺς ἄγωμεν. Ἡ βιογραφία του οὐδὲν ἄλλο περιλαμβάνει ἢ τὴν ἱστορίαν τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ. Ἡ ζωὴ του ὑπῆρξε μονότονος καὶ ἀπολύτως κανονικῆ, διάσημος μάλιστα διὰ τὴν κανονικότητά της ταύτην· φαίνεται δὲ τὸν ἑαυτὸν του ὑπαινισσόμενος, ὅταν γράφῃ: «συχνάκις μέμφονται τοὺς ρυθμίζοντας τὴν ζωὴν τῶν ἐπὶ σταθερῶν κανόνων, τοὺς ἔχοντας ὠρισμένην ὥραν καὶ χρόνον διὰ πᾶσαν αὐτῶν προᾶξιν· συχνάκις ὅμως ἡ μομφὴ αὐτὴ εἶναι ἄδικος, ἢ δὲ ρύθμισις αὐτὴ

εὐρίσκειται ἐν ἁρμονίᾳ μετὰ τοῦ χαρακτῆρος, ἂν καὶ φαίνεται ὡς περιορισμός». Τοιουτοτρόπως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ Κάντιος ἔζησε διὰ τὴν φιλοσοφίαν ἢ μᾶλλον ὅτι ἔζησε τὴν φιλοσοφίαν του. Ρυθμικώτατα καὶ κανονικώτατα ἡ ἐργασία ἐκάστης ἡμέρας προσετίθετο εἰς τὴν τῆς προηγουμένης, μέχρις ὅτου τὸ ἔργον του συνεπληρώθη καὶ ὑψώθη ἐπιβλητικόν, ἀσκησαν καὶ ἀσκοῦν ἔτι μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς φιλολογίας ὀλοκλήρου τῆς Εὐρώπης. Δὲν θὰ ἔπρεπεν ὅμως νὰ σχηματίσωμεν τὴν σφαλερὰν ἰδέαν, ὅτι ὁ Κάντιος περιεφρόνει τὴν ζωὴν, ἀπερροφημένος ἀπὸ τὰς σκέψεις του. Ἀπεναντίας ἐπίστευεν, ὅτι ἦτο ἀδύνατον νὰ εἶναι φιλόσοφος, ἂν δὲν ἦτο ταυτοχρόνως ἄνθρωπος· ἐθεώρει δὲ ἀπαραίτητον νὰ εὐρίσκειται πάντοτε εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς πραγματικότητος, ἀφοῦ μάλιστα αὐτὴν ἐπρόκειτο νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ κρίνῃ. Τοιουτοτρόπως ὁ περὶ τοῦ ἀπροσίτου τῆς φιλοσοφίας του καὶ τῆς σκοτεινότητος αὐτῆς σχηματισθεὶς θροῦλος δυσκόλως θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ φαντασθῶμεν αὐτὸν ὡς καθηγητὴν περιζήτητον, ὡς ἄνθρωπον τοῦ κόσμου, χωρὶς τοῦτο οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον νὰ μειώσῃ τὴν αὐστηρότητα καὶ κανονικότητα τῆς ζωῆς του. Πιθανὸν δὲ ἡ αὐστηρότης αὕτη νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν εὐσεβῆ ἀνατροφὴν, τὴν ὁποίαν ἔλαβε παρὰ τῆς μητρὸς του, καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ πρώτου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Καινιξβέργης διδασκάλου του, τοῦ θεόμοιότατου ἀσκητιστοῦ Schulz. Εἰς δὲ τὴν παλαιὰν αὐτὴν διδασκαλίαν ἴσως νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ περιφρημος φράσις τοῦ διὰ τὸν πάστορα Δίλιενταλ ἐπιταφίου του :

*Was uns zu thun gebührt, dess sind wir
nur gewiss (¹).*

Ὁ Κάντιος ἀπέθανε τὴν 12 Φεβρουαρίου 1804, οἱ δὲ τελευταῖοί του λόγοι ὑπῆρξαν : *Es ist gut*, (πάει καλά), ὅπερ ἴσως ἐσήμαινεν, ὅτι ἐξεπλήρωσε καθ' ὅλα πὸν ἐν τῇ ζωῇ προορισμόν του.

Τὰ κυριώτερα τῶν ἔργων του εἶναι ἡ **Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου**, ἡ **Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου** καὶ ἡ **Κριτικὴ τῆς κρίσεως**. Ἐκτὸς τῶν τριῶν τούτων διασῆμων συγγραμμάτων ἔγραψε καὶ πλῆθος ἄλλων πραγματειῶν, ἀφῆκε δὲ πλεῖστα χειρόγραφα, ἐξ ὧν ἐξήχθη καὶ τὸ παρὸν σύγγραμμα, τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ *Rink* δημοσιευθέν.

I. ΟΙ.

---

1. Ὅ,τι ὀφείλομεν νὰ πράξωμεν, περὶ τούτου μόνον εἴμεθα βέβαιοι.

ΠΕΡΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον πλάσμα, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀνάγκην ἀνατροφῆς. Ὑπὸ τὸν ὄρον **ἀνατροφή** ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν περιθάλψιν (περιποίησιν, συντήρησιν), τὴν πειθαρχίαν (ἀνατροφήν) καὶ τὴν διαπαιδαγώγησιν μετὰ τῆς μορφώσεως. Κατὰ ταῦτα ὁ ἄνθρωπος εἶναι νήπιον—παῖς—μαθητής.

2. Τὰ ζῶα μεταχειρίζονται τὰς δυνάμεις των, εὐθὺς ὡς ἀποκτήσωσι τοιαύτας, κανονικῶς, δηλαδὴ εἰς τρόπον, ὥστε νὰ μὴ καταστῶσιν αὐταὶ ἐπιζήμιοι εἰς αὐτά. Εἶναι τῷ ὄντι ἀξιοθαύμαστον, ὅταν παρατηροῦν τις πῶς αἱ νεαραὶ χελιδόνες, παραδείγματος χάριν, μόλις ἐκκολαφθεῖσαι καὶ ἀκόμη τυφλαί, γνωρίζουν ἐν τούτοις ἀρκούντως ἤδη νὰ τοποθετοῦνται κατὰ τρόπον, ὥστε τὰ ἀπορρίμματα νὰ πίπτουν ἔξω τῆς φωλεᾶς. Ὅθεν τὰ ζῶα δὲν ἔχουν ἀνάγκην περιθάλψεως, ἀλλὰ τροφῆς, θερμάνσεως καὶ καθοδηγήσεως, ἢ προστασίας τινός. Ἀνάγκην τροφῆς ἔχουν βεβαίως τὰ πλεῖστα τῶν ζώων, ἀλλ' οὐχὶ περιθάλψεως. Διὰ τῆς περιθάλψεως ἐννοοῦμεν κυρίως τὰς προφυλάξεις τῶν γονέων, ἵνα μὴ τὰ τέκνα των μεταχειρισθῶσι τὰς

δυνάμεις των κατὰ τρόπον ἐπιζήμιον εἰς αὐτά. Ἐὰν παραδείγματος χάριν, ζῶόν τι, ἐφώναζεν, εὐθύς ὡς ἔρχεται εἰς τὸν κόσμον, ὡς κάμνουν τὰ παιδιά, ἀσφαλῶς θὰ ἐγένετο βορὰ τῶν λύκων καὶ τῶν ἄλλων ἀγρίων θηρίων, τὰ ὅποια θὰ προσειλκύνοντο ἀπὸ τὰς φωνάς του.

3. Ἡ πειθαρχία ἢ ἀνατροφή μεταφέρει ἡμᾶς ἀπὸ τῆς καταστάσεως τοῦ ζῶου εἰς τὴν τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ζῶον διὰ τοῦ ἐνστίκτου του εἶναι ἤδη πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ εἶναι. Ξένος νοῦς ἔλαβεν ἤδη πᾶσαν δι' αὐτὸ ἀναγκαίαν φροντίδα. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἔχει ἀνάγκην τοῦ ἰδίου αὐτοῦ νοῦ. Δὲν ἔχει ἐνστίκτον, ὀφείλει δὲ μόνος του νὰ χαράξῃ τὸ σχέδιον τῆς συμπεριφορᾶς του. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν εὐρίσκεται ἀμέσως εἰς θέσιν νὰ πράξῃ τοῦτο, ἐρχόμενος βάρβαρος εἰς τὸν κόσμον, ἄλλοι ὀφείλουν νὰ τὸ πράξουν δι' αὐτόν.

4. Τὸ ἀνθρώπινον γένος ὀφείλει διὰ τῶν ἰδίων του δυνάμεων καὶ ὀλίγον κατ' ὀλίγον, νὰ ἀνασύρῃ τὰς ἐν ἑαυτῷ φυσικὰς ιδιότητας τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μία γενεὰ διαπαιδαγωγεῖ τὴν ἄλλην. Δυνάμεθα τὴν πρώτην ἀρχὴν ν' ἀναζητήσωμεν ὑπὸ κατάστασιν βάρβαρον ἢ καὶ τελείου πολιτισμοῦ. Ἐὰν παραδεχθῶμεν ὡς προὑπάρξασαν τὴν τελευταίαν ταύτην, τότε βεβαίως ὁ ἄνθρωπος ἐπανεπέσεν ἔκτοτε εἰς τὴν ἀγριότητα καὶ τὴν βαρβαρότητα.

Ἡ πειθαρχία ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπον νὰ ἀποκλίνη, παρασυρόμενος ὑπὸ τῶν ζωδῶν ὁρμῶν του, ἐκ τοῦ προορισμοῦ του, ἐκ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὄφείλει π. χ. νὰ περιορίζῃ αὐτόν, ὥστε νὰ μὴ περιέροχεται ὡς ἄγριος καὶ ἄλογος εἰς κίνδυνον. Ὅθεν ἡ πει-

θραρχία εἶναι ἀπλῶς ἀρνητικὴ, περιοριζομένη δηλαδὴ ν' ἀφαιρέση ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἀγριότητά του ἢ διαπαιδαγώγησις ἀπεναντίας, εἶναι τὸ θετικὸν μέρος τῆς ἀγωγῆς.

Ἄγριότης εἶναι ἢ μὴ ὑπαγωγή εἰς τοὺς νόμους. Ἡ πειθαρχία ὑποτάσσει τὸν ἄνθρωπον εἰς τοὺς νόμους τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ ἀρχίζει νὰ κάμνη αὐτὸν νὰ αἰσθάνεται τὸ κράτος τοῦ νόμου. Τοῦτο ὅμως ὀφείλει νὰ λάβῃ χώραν ἐνωρίς. Οὕτω π. χ. στέλλομεν κατ' ἀρχὰς τὰ παιδιά εἰς τὸ σχολεῖον, μὲ τὸν σκοπὸν, ὅχι κατὰ νὰ μάθουν, ἀλλὰ νὰ συνηθίσουν νὰ κἀθῆνται ἡσυχῶς καὶ νὰ τηρῶσι μετ' ἀκριβείας ὅ,τι παραγγέλλεται εἰς αὐτά, ἵνα μὴ εἰς τὸ μέλλον δύνανται νὰ προβαίνωσιν εἰς ἄμεσον πραγματοποίησιν πάσης αὐτῶν ἐπινοήσεως.

5. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἔχει ἐκ φύσεως τόσον μεγάλην κλίσιν πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ὥστε, εἴν κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τινὰ χρόνον συνηθίσῃ εἰς αὐτήν, θυσιάζει αὐτῇ τὸ πᾶν. Οὐδὲν ἔνεκα τούτου δέον, ὡς ἐλέχθη, ἐνωρίτατα νὰ προσφύγωμεν εἰς τὴν πειθαρχίαν, διότι, εἴν τοῦτο δὲν συμβῆ, θὰ εἶναι δύσκολον κατόπιν νὰ μεταβάλωμεν τὸν ἄνθρωπον. Θὰ ἀκολουθήσῃ τότε πᾶσαν φαντασιοπληξίαν του. Παρατηροῦμεν ἄλλωστε τοῦτο εἰς τὰ ἄγρια ἔθνη, τὰ ὁποῖα καὶ ὅταν ἀκόμη μένουν ἐπὶ μακρὸν χρόνον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Εὐρωπαϊῶν, οὐδέποτε συνηθίζουν εἰς τὸν τρόπον τῆς ζωῆς αὐτῶν. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι παρ' αὐτοῖς εὐγενῆς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν κλίσις, ὡς ὁ Rousseau καὶ ἄλλοι φρονοῦσιν, ἀλλ' εἶδος τι βαρβαρότητος, προερχομένης ἐκ τοῦ ὅτι τρόπον τινὰ ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀνεπτύχθη εἰσέτι ἐν τῷ ζῶφ. Ὡς ἐκ τούτου ὀφείλει

ἔνωρις νὰ συνηθίσῃ ὁ ἄνθρωπος νὰ ὑποτάσσεται εἰς τὰ παραγγέλματα τοῦ λογικοῦ. Ἐὰν ἀφήσωμεν αὐτόν, κατὰ τὴν νεότητά του, ἐλεύθερον εἰς τὰς θελήσεις του καὶ οὐδεμίαν προβάλλωμεν εἰς αὐτὸν ἀντίστασιν, ἠέλει διατηρήσει ἀγριότητά τινα καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον. Εἰς οὐδὲν ἐπίσης ὠφελεῖ αὐτὸν ἢ κατὰ τὴν νεότητά του λόγῳ ὑπερβολικῆς μητρικῆς τρυφερότητος ἔλλειψις αὐστηρότητος, καθ' ὅσον βραδύτερον καὶ ἀκριβῶς ἔνεκα τούτου περισσότερο θὰ συναντήσῃ πανταχόθεν ἐμπόδια, καὶ θ' ἀντιμετωπίσῃ κτυπήματα εὐθύς ὡς ριθυῖ εἰς τὴν τύρβην τοῦ βίου.

Τοῦτο εἶναι σύνηθες σφάλμα τῆς ἀνατροφῆς τῶν μεγάλων, εἰς τοὺς ὁποίους, διότι εἶναι προωρισμένοι νὰ ἀρξωσιν, οὐδεὶς πραγματικῶς ἀντιτίθεται κατὰ τὴν νεότητά των. Παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ, ἔνεκα τῆς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν κλίσεώς του, εἶναι ἀναγκαία ἢ λείανσις τῆς βαρβαρότητός του, παρὰ τοῖς ζῴοις, ἀπεναντίας, τοῦτο καθίσταται περιττόν, λόγῳ τοῦ ἐνστίκτου αὐτῶν.

6. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκην περιθάλψεως καὶ μορφώσεως. Ἡ μόρφωσις (Bildung) περιλαμβάνει τὴν πειθαρχίαν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν. Ταύτης οὐδὲν ζῶον, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ἔχει ἀνάγκην. Διότι οὐδὲν τούτων μανθάνει τι ἐκ τῶν γεροντοτέρων, ἐκτὸς τῶν πτηνῶν, τὰ ὁποῖα μανθάνουν τὸ ἄσμα των. Ταῦτα, πράγματι, διδάσκονται παρὰ τῶν γεροντοτέρων, εἶναι δὲ συγκινητικὸν νὰ βλέπῃ τις πῶς τὰ μᾶλλον ἡλικιωμένα, ὡς εἰς σχολεῖον, ἄδουν δι' ὅλων τῶν δυνάμεων αὐτῶν πρὸ τῶν μικρῶν των, καὶ ταῦτα προσπαθοῦν νὰ ἔξαγάγωσιν ἀπὸ τοὺς μικροὺς λάρυγγάτων τοὺς αὐτοὺς ἤχους. Ἴνα πεισθῇ τις ὅτι τὰ πτηνὰ δὲν ἄδουν ἐξ ἐνστίκτου, ἀλλὰ πραγματικῶς διδά-

σκονταί, ἀξίζει τὸν κόπον νὰ πειραματισθῆ, ἀφαιρῶν τὸ ἥμισυ τῶν ὠῶν τῶν καναρίων καὶ ἀντικαθιστῶν αὐτὰ δι' ὠῶν στρουθίων ἢ ἀκόμη καὶ ἀνταλλάσσῶν τὰ νεαρὰ κανάρια πρὸς νεαρὰ στρουθία. Ἐὰν ἤδη μεταφέρωμεν αὐτὰ ἐντὸς δωματίου, ὅπου νὰ μὴ δύνανται νὰ ἀκούσουν ἐκ τῶν ἔξω τὰ στρουθία τότε ταῦτα μανθάνουν τὸ ἄσμα τῶν καναρίων, καὶ τοιοῦτοτρόπως ἐπιτυγχάνομεν στρουθία ἄδοντα. Εἶναι τῶ ὄντι καταπληκτικὸν ὅτι ἕκαστον εἶδος πτηνῶν διατηρεῖ, διὰ μέσου ὄλων τῶν γενεῶν, κύριόν τι ἄσμα, καὶ οὕτω ἡ παράδοσις τοῦ ἄσματος εἶναι πραγματικῶς ἢ πιστοτέρα ἐν τῷ κόσμῳ.

7. Ὁ ἄνθρωπος μόνον διὰ τῆς ἀγωγῆς δύναται νὰ γίνῃ ἄνθρωπος. Καθίσταται δὲ ὅ,τι ἡ ἀγωγή καθιστᾷ αὐτόν. Πρέπει νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος μόνον παρ' ἀνθρώπων δύναται νὰ διαπαιδαγωγηθῆ. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἔλλειψις πειθαρχίας καὶ παιδείας ἀπὸ μερικοῦς ἀνθρώπους καθιστᾷ αὐτοὺς κακοὺς παιδαγωγοὺς τῶν παιδῶν των. Ἐὰν ἄτομον ὑψηλοτέρας φύσεως ἀνελάμβανέ ποτε τὴν ἀνατροφὴν μας, θὰ ἐβλέπομεν τότε τί δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἀνατροφὴ ἐν μέρει μὲν διδάσκει κᾶτι εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐν μέρει δὲ κᾶτι ἀπλῶς ἐν αὐτῷ ἐξελίσσει, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν μέχρι ποίου σημείου ἐξικνοῦνται αἱ φυσικαὶ τοῦ ιδιότητες. Ἐὰν πρὸς τοῦτο ἐγίνετο, τῇ βοηθείᾳ τῶν μεγάλων καὶ τῇ συνενώσει τῶν δυνάμεων πολλῶν ἀτόμων, πείραμά τι, θὰ εἴχομεν ἤδη ἀντιληφθῆ μέχρι ποίου σημείου δύναται νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος. Ἄλλ' εἶναι τόσον καθαρὰ διὰ τὸν διανοούμενον, ὅσον θλιβερὰ διὰ τὸν φίλον τοῦ ἀνθρώπου ἡ παρατήρησις

ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ μεγάλοι φροντίζουν μόνον περὶ τοῦ ἑαυτοῦ των καὶ οὐδέποτε συμμετέχουν εἰς τὰ σοβαρὰ ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς πειράματα, διὰ νὰ κάμη ἡ φύσις ἐν ἔτι βῆμα πρὸς τὴν τελειότητα.

Οὐδείς ὑπάρχει, παραμεληθεὶς ἐν τῇ νεότητι του, ὅστις νὰ μὴ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος ἐν τῇ ὠρίμῳ ἡλικίᾳ, κατὰ τί παραμελήθη, κατὰ τὴν πειθαρχίαν ἢ κατὰ τὴν μόρφωσιν (διότι οὕτω δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν τὴν ἐκπαίδευσιν). Πᾶς ἀμόρφωτος εἶναι βάρβαρος, πᾶς ἀπειθαρχητός εἶναι ἄγριος. Ἡ δὲ παράλειψις τῆς πειθαρχίας εἶναι κακὸν μεγαλύτερον τῆς παραλείψεως τῆς μορφώσεως καθ' ὅσον ἡ τελευταία αὕτη δύναται καὶ βραδύτερον ν' ἀποκτηθῆ, ἐνῶ ἡ ἀγριότης οὐδόλως ἀποβάλλεται, πᾶσα δὲ τῆς πειθαρχίας παραμέλησις δὲν δύναται νὰ ἐπανορθωθῆ. Ἴσως ἡ ἀνατροφή θὰ καθίσταται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καλυτέρα, ἐκάστη δὲ ἐπερχομένη γενεὰ θὰ πλησιάζη κατὰ ἐν ἔτι βῆμα πρὸς τὴν τελειότητα τῆς ἀνθρωπότητος καθόσον ὀπισθεν τῆς ἀνατροφῆς κρύπτεται τὸ μέγα μυστικὸν τῆς τελειοποιήσεως τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Τοῦτο δύναται ἤδη νὰ ἐπιτευχθῆ. Διότι τώρα μόλις ἀρχίζομεν νὰ κρίνωμεν ἐπακριβῶς καὶ σαφῶς νὰ ἀντιλαμβανώμεθα εἰς τί ἀκριβῶς συνίσταται ἡ καλὴ ἀγωγή. Εἶναι λίαν εὐχάριστον νὰ διαλογίζεσθε τίς ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δύναται διὰ τῆς ἀγωγῆς νὰ ἐξελιχθῆ πάντοτε πρὸς τὸ καλύτερον, καὶ ὅτι δυνάμεθα νὰ δώσωμεν εἰς αὐτὴν μορφὴν ἀνάλογον πρὸς τὸν ἀνθρωπισμόν. Τοῦτο ἀνοίγει εἰς ἡμᾶς τὸν ὁρίζοντα πρὸς ἐν εὐτυχέστερον ἐν τῷ μέλλοντι ἀνθρώπινον εἶδος.

8. Τὸ σχέδιον **Θεωρίας τῆς Ἀγωγῆς** εἶναι εὐγε-

νὲς ἰδανικόν, δὲν βλάπτει δὲ ὅτι ἀκόμη δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν νὰ τὸ πραγματοποιήσωμεν ἀμέσως. Δὲν πρέπει νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἰδέαν ὡς χιμαιρικὴν καὶ νὰ παρουσιάσωμεν αὐτὴν ὡς ὠραῖον ὄνειρον, διότι διάφορα ἐμπόδια παρεντίθενται εἰς τὴν ἐκτέλεσίν της.

Ἡ ἰδέα οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ ἀντίληψις τελειότητος εἰσέτι ἐν τῇ πείρᾳ μὴ ἀπαντώσης. Π. χ. ἡ ἰδέα τελείας καὶ κατὰ τοὺς νόμους τοῦ δικαίου κυβερνωμένης πολιτείας! Εἶναι διὰ τοῦτο ἀδύνατος; Κατὰ πρῶτον πρέπει ἡ ἰδέα μας νὰ εἶναι ἀκριβής, μεθ' ὃ ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι τὰ παρεμβαλλόμενα εἰς τὸν δρόμον τῆς ἐκπληρώσεώς της ἐμπόδια, οὐδόλως εἶναι ἀδύνατος. Ἐὰν π. χ. πάντες ἐψεύδοντο, θὰ ἦτο διὰ τοῦτο ἡ ἀλήθεια ἀπλῆ παραδοξολογία; Ὅθεν ἡ ἰδέα ἀγωγῆς, ἀναπτυσσοῦσης πάσας τὰς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ φυσικὰς ιδιότητάς, εἶναι ἐξ ἅπαντος ἀληθής.

9. Μὲ τὴν σημερινὴν ἀγωγὴν ὁ ἀνθρώπος δὲν ἐπιτυγχάνει ἐξ ὀλοκλήρου τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς του. Καθότι πόσον διαφορετικὰ ζῶσιν οἱ ἄνθρωποι! Ὅμοιομορφία μεταξὺ αὐτῶν δύναται νὰ ὑπάρξῃ μόνον ὅταν δρῶσι κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχάς, αἱ ἀρχαὶ δὲ αὐταὶ καταστῶσι δι' αὐτοὺς δευτέρω φύσις. Δυνάμεθα νὰ ἐπεξεργασθῶμεν ἐν σχεδίῳ ἀγωγὴν ἀνάλογον πρὸς τὸν σκοπὸν της καὶ νὰ ἀφήσωμεν ὀδηγίας περὶ αὐτῆς εἰς τοὺς ἐπερχομένους, οἱ ὅποιοι δύνανται ὀλίγον κατ' ὀλίγον νὰ πραγματοποιήσουν αὐτὴν. Βλέπομεν, παραδείγματος χάριν, ὅτι ὅταν πολλαπλασιάζωμεν ἐκ τῆς ρίζης αὐτοῦ τὸ ἤρᾶνθεμον, ὅλα τὰ ἄνθη εἶναι ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ χρώματος· ἀλλ' ὅταν ἀπεναντίας σπείρωμεν τὸν σπόρον αὐτοῦ, ἐπιτυγχάνομεν ἐντελῶς ἄλλα καὶ διαφορετικώτατα χρώματα. Ὅθεν

ἡ φύσις ἔθεσεν ἐν αὐτοῖς τὸ σπέρμα, ἡ δ' ἀνάπτυξις του ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ καταλλήλου τρόπου τῆς σπορᾶς καὶ τῆς μεταφυτεύσεως. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὸν ἄνθρωπον.

10. Πολλὰ σπέρματα ὑπάρχουν ἐν τῇ ἀνθρωπότητι, εἰς ἡμᾶς δὲ ἐναπόκειται νὰ ἐξελίξωμεν ἀναλόγως τὰς φυσικὰς αὐτὰς ιδιότητας, ν' ἀναπτύξωμεν τὴν ἀνθρωπότητα ἐκ τῶν σπερμάτων αὐτῆς καὶ νὰ κάμωμεν τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐκπληρώσῃ τὸν προορισμόν του. Τὰ ζῶα τὸν ἐκπληρῶνουν ἀφ' ἑαυτῶν καὶ χωρὶς νὰ τὸν γνωρίζουν. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ὀφείλει νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ, τοῦθόπερ ἀδύνατον νὰ συντελεσθῇ, ἐὰν δὲν ἔχῃ πρότερον οὗτος ἰδέαν τινὰ περὶ τοῦ προορισμοῦ του. Διὰ τὸ ἄτομον μάλιστα ἡ τοιαύτη ἐκπλήρωσις τοῦ προορισμοῦ εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατος. Ἐὰν παραδεχθῶμεν ἐν πρῶτον ἀνθρώπινον ζεῦγος πραγματικῶς μορφωμένον, δέον πάντως νὰ παρατηρήσωμεν, πῶς ἀνατρέφει τὰ τέκνα του. Οἱ πρῶτοι γονεῖς δίδουν ἤδη εἰς τὰ τέκνα των παράδειγμά τι, τὰ τέκνα μιμοῦνται τοῦτο, οὕτως ἐξελίσσονται φυσικαί τινες ιδιότητες. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν ὅλοι νὰ ἐξελιχθῶσι διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ καθ' ὅσον τὰ παραδείγματα προσφέρονται εἰς τὰ παιδιά ἐκ περιστάσεως. Ἄλλοτέ ποτε οὐδεμίαν οἱ ἄνθρωποι εἶχον ἰδέαν τῆς τελειότητος, τῆς ὁποίας ἡ ἀνθρωπίνη φύσις εἶνε ἐπιδεκτική. Ἀκόμη δὲ καὶ ἡμεῖς δὲν ἔχομεν καθαρὰν τὴν ἰδέαν ταύτην. Περὶ τούτου ὅμως εἴμεθα πάντες βέβαιοι, ὅτι αἱ ἀτομικαὶ προσπάθειαι διὰ τὴν μόρφωσιν τῶν τέκνων μας δὲν δύνανται νὰ καταστήσουν ταῦτα ἱκανὰ ὥστε νὰ ἐκπληρώσουν ἀφ'

ἑαυτῶν τὸν προορισμὸν τῶν. Οὐχὶ τὰ ἄτομα ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινον γένος δύναται νὰ ἐπιτύχη τοῦτο.

11. Ἡ ἀγωγή εἶναι τέχνη, ἢ ἀσκησις τῆς ὁποίας ὀφείλει νὰ τελειοποιηθῇ διὰ μέσου πολλῶν γενεῶν. Ἐκάστη γενεὰ ἐξωπλισμένη μὲ τὰς γνώσεις τῆς προηγούμενης δύναται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον νὰ δημιουργήσῃ σύστημα ἀγωγῆς ἀναπτύσσον ἀναλόγως καὶ συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῶν ὅλας τὰς φυσικὰς ιδιότητας τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ ὀδηγήσῃ πρὸς τὸν προορισμὸν τοῦ ὀλόκληρον τὸ ἀνθρώπινον γένος. — Ἡ πρόνοια ἠθέλησε νὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὑποχρεωμένος νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ τοῦ τὸ καλόν, καὶ ὠμίλησεν, οὕτως εἶπεῖν, πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς ἑξῆς : « Πήγαινε εἰς τὸν κόσμον », τοιουτοτρόπως περιπευθὴν θὰ ἠδύνατο νὰ ὀμιλήσῃ ὁ δημιουργὸς πρὸς τὸν ἄνθρωπον !, « σὲ ἔχω ἐξοπλίσει μὲ ὅλας τὰς ιδιότητας διὰ τὸ καλόν. Εἰς σὲ ἐναπόκειται νὰ τὰς ἀναπτύξῃς, οὕτω δὲ ἢ εὐτυχία σου καὶ ἢ δυστυχία σου μόνον ἀπὸ σὲ ἐξαρτᾶται ».

12. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἐν πρώτοις νὰ ἀναπτύξῃ τὰς πρὸς τὸ καλόν διαθέσεις του : ἢ Πρόνοια δὲν τὰς ἐτοποθέτησεν ἐντὸς του ἐτοίμους ἤδη, εἶναι ἀπλαῖ διαθέσεις (κλίσεις) καὶ ἄνευ τῆς ἠθικῆς διακρίσεως. Νὰ βελτιώσῃ ἑαυτόν, νὰ καλλιεργήσῃ ἑαυτόν, καὶ ἐὰν εἶναι κακός, νὰ ἀναπτύξῃ ἐν ἑαυτῷ ἠθικήν, ἰδοὺ τὸ καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου. Ὁρίμως σκεπτόμενοι εὐρίσκομεν ὅτι τοῦτο ἠθέλεν εἶναι δυσκολώτατον. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀγωγή εἶναι τὸ ὑψιστον καὶ δυσχερέστατον τῶν εἰς τὸν ἄνθρωπον παρουσιαζομένων προβλημάτων. Καθόσον τὰ φῶτα (Einsicht) ἐκ τῆς ἀγωγῆς ἐξαρτῶνται, ἢ δὲ ἀγωγή πάλιν ἐκ τῶν

φώτων. Διὰ τοῦτο ἡ ἀγωγή βῆμα πρὸς βῆμα μόνον δύναται νὰ προοδεύῃ, μόνον δὲ διότι ἡ μία γενεὰ παραδίδει εἰς τὴν ἐπερχομένην τὴν πείραν καὶ τὰς γνώσεις της, αὕτη δ' ἐπαυξάνουσα κατὰ τι οὐτὰς τὰς κληροδοτεῖ εἰς τὴν κατόπιν, δύναται νὰ προέλθῃ ὀρθῆ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀγωγῆς ἰδέα. Ποίαν δὲ μεγάλην μόρφωσιν καὶ πείραν δὲν προϋποθέτει ἡ ἰδέα αὕτη; Ὡς ἐκ τούτου δυνατὸν νὰ δημιουργηθῇ βραδύτατα, ἡμεῖς δ' αὐτοὶ δὲν ἔχομεν εἰσέτι ἀναγάγει ταύτην εἰς τὸν ὑψιστὸν βαθμὸν τῆς καθαρότητός της. Μήπως ἡ ἀτομικὴ ἀγωγή ὀφείλει νὰ μιμηθῇ τὴν διὰ τῶν διαφόρων γενεῶν γενικὴν τῆς ἀνθρωπότητος διάπλασιν;

Δύο τοῦ ἀνθρώπου ἐφευρέσεις δυνάμεθα νὰ θεωρῶμεν ὡς τὰς δυσκολωτάτας: τὴν τῆς τέχνης τοῦ κυβερνᾶν καὶ ἰδίως τὴν τῆς τέχνης τοῦ ἀνατρέφειν. Καὶ ὅμως ἐρίζουσιν ἔτι ἐπὶ τῶν ἰδεῶν αὐτῶν.

13. Πόθεν ὅμως νὰ ἀρχίσωμεν τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρωπίνων προδιαθέσεων (ἰδιοτήτων); Ὀφείλομεν τὴν βάρβαρον ἢ πεπολιτισμένην ἤδη τινὰ κατάστασιν νὰ λάβωμεν ὡς ἀφετηρίαν; Δύσκολον εἶναι νὰ φαντασθῶμεν ἐξέλιξιν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς βαρβαρότητας. Εἶναι ἄλλωστε τόσον δύσκολον νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τινὰ περὶ τῶν πρώτων ἀνθρώπων. Βλέπομεν δὲ ὅτι ὅσάκις ἡ ἐξέλιξις ἤρχιζεν ἐκ τῆς τοιαύτης καταστάσεως, ἐπανεπίπτομεν πάντοτε εἰς τὴν βαρβαρότητα καὶ κατόπιν νέων προσπαθειῶν ἐπανυψούμεθα ἐξ αὐτῆς. Καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς μᾶλλον πεπολιτισμένοις λαοῖς εὐρίσκομεν εἰς τὰ παλαιότατα γραπτὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μᾶς ἀφῆκαν, — ὁποῖον δὲ ἤδη βαθμὸν πολιτισμοῦ δὲν προϋποθέτει ἡ γραφή, ὥστε

νὰ δυνάμεθα, ὡς πρὸς τὸν πεπολιτισμένον ἄνθρωπον, νὰ θεωρήσωμεν τὴν ἀρχὴν τῆς τέχνης τοῦ γράφειν ὡς ἀρχὴν τοῦ κόσμου;—ἰσχυρὰν γεινῖασιν βαρβαρότητος.

14. Τῆς ἐξελίξεως τῶν φυσικῶν τοῦ ἀνθρώπου ῥοπῶν μὴ συμβαινούσης ἀφ' ἑαυτῆς, πᾶσα ἀγωγή εἶναι τέχνη. Ἡ φύσις οὐδὲν πρὸς τοῦτο ἐνστικτον ἔθεσεν ἐν αὐτῷ. Ἡ προέλευσις ὡς καὶ ἡ πρόοδος τῆς τέχνης ταύτης εἶναι εἴτε *μηχανική*, ἄνευ σχεδίου, ὑπὸ δεδομένων περιστάσεων ρυθμιζομένη, εἴτε *λελογισμένη*. Μηχανικῶς ἡ τέχνη τῆς ἀγωγῆς πηγάζει μόνον ἐκ τυχαίων περιστατικῶν, ἐξ ὧν ἐκ πείρας μαθαίνομεν, εἰς τὸν ἀνθρώπον. Πᾶσα τέχνη ἀγωγῆς, μηχανικῆς μόνον προελεύσεως, δέον πολλὰ σφάλματα καὶ ἐλλείψεις νὰ συνεπάγεται, καθ' ὅσον ἐπ' οὐδενὸς προγράμματος βασίζεται. Ὅθεν ἡ τέχνη τῆς ἀγωγῆς ἢ ἡ παιδαγωγικὴ πρέπει νὰ εἶναι λελογισμένη, εἰς τὸν σκοπὸν νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν οὕτως, ὥστε νὰ ἐκπληρώσῃ αὕτη τὸν προορισμὸν τῆς. Γονεῖς ἤδη πεπαιδευμένοι καθίστανται παράδειγμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὰ τέκνα ρυθμίζουν τὴν διάπλασίν των. Ἀλλ' ἂν ὀφείλωσι ταῦτα νὰ καταστῶσι καλύτερα, τότε δέον ἢ παιδαγωγικὴ νὰ τεθῆ ὑπὸ μελέτην, ἄλλως οὐδὲν ἔχομεν ἐξ αὐτῆς νὰ ἐλπίσωμεν, ὃ δὲ κακῆς ἤδη τυχῶν ἀγωγῆς κακῶς θὰ διαπαιδαγωγῆσθαι τὸν ἄλλον. Ἐν τῇ τέχνῃ τῆς ἀγωγῆς πρέπει τὸ μηχανικὸν νὰ μεταβληθῆ εἰς ἐπιστήμην, ἢ μία δὲ γενεὰ θὰ ἠδύνατο ν' ἀνατρέψῃ ὃ, τι θὰ εἶχεν ἀνοικοδομήσῃ ἢ ἄλλη.

15. *Μία ἀρχὴ τῆς παιδαγωγικῆς τέχνης*, τὴν ὁποίαν ἰδιαιτέρως οἱ κατασκευάζοντες προγράμματα

ἀγωγῆς δέον νὰ ἔχωσι πρὸ ὀφθαλμῶν, εἶναι ὅτι τὰ παιδιά πρέπει ν' ἀνατρέφονται οὐχὶ ἀναλόγως πρὸς τὴν σημερινήν, ἀλλὰ πρὸς τὴν μέλλουσαν δυνατὴν καλλιτέραν κατάστασιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, δηλαδή ἀναλόγως πρὸς τὴν *ιδέαν τῆς ἀνθρωπότητος* καὶ τοῦ ὅλου αὐτῆς προορισμοῦ. Ἡ ἀρχὴ αὕτη εἶναι μεγάλης σημασίας. Οἱ γονεῖς ἀνατρέφουν συνήθως τὰ τέκνα των, τόσον μόνον, ὥστε νὰ εἶναι κατάλληλα διὰ τὸν σύγχρονον κόσμον, ἔστω καὶ διεφθαρμένον. Θὰ ἔπρεπεν ὅμως νὰ τὰ ἀνατρέφουν καλλίτερον, ὥστε νὰ προέλθῃ καλλιτέρα ἐν τῷ μέλλοντι κατάστασις.

16. Εἰς τοῦτο ὅμως δύο ἀντιτάσσονται ἐμπόδια :
 α') οἱ γονεῖς κοινῶς φροντίζουν μόνον πῶς τὰ τέκνα των θὰ σταδιοδρομήσουν αἰσίως ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ
 β') οἱ ἡγεμόνες θεωροῦν τοὺς ὑπηκόους των ὡς ἀπλᾶ ὄργανα τῶν σχεδίων των.

Οἱ γονεῖς φροντίζουν διὰ τὸν οἶκον, οἱ ἡγεμόνες διὰ τὸ Κράτος. Ἀμφότεροι δὲν ἔχουν ὡς τελικὸν σκοπὸν τὸ γενικὸν καλὸν καὶ τὴν τελειότητα, δι' ἣν ἡ ἀνθρωπότης προώριστα καὶ ἥς εἶναι ἐπιδεκτικὴ. Αἱ βάσεις ὅθεν παιδαγωγικοῦ προγράμματος πρέπει νὰ εἶναι κοσμοπολιτικαί. Ἄλλ' εἶναι τὸ γενικὸν καλὸν ἰδέα δυναμένη νὰ καταστῇ ἐπιβλαβὴς εἰς τὸ ἀτομικὸν μας καλόν ; Οὐδέποτε ! διότι, καὶ ἂν ἀκόμη ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ὅτι κάτι θὰ ἔπρεπε νὰ θυσιάσωμεν δι' αὐτό, οὐχ ἦττον ὅμως προάγομεν οὕτω πάντοτε τὸ καλὸν τῆς παρουσίας ἡμῶν καταστάσεως. Ὅποια δὲ λαμπρὰ ἀποτελέσματα συνοδεύουν αὐτήν ! Καλὴ ἀγωγή εἶναι ἀκριβῶς ἐκείνη, ἐξ ἣς προέρχεται πᾶν ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ. Τὰ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εὐρι-

σκόμενα σπέρματα δέον ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον νὰ ἀναπτύσσωνται. Διότι ἡ ἀρχὴ τοῦ κακοῦ δὲν εὐρίσκειται ἐντὸς τῶν φυσικῶν ροπῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μόνη τοῦ κακοῦ αἰτία εἶναι ὅτι ἡ φύσις δὲν δύναται νὰ ὑπαχθῇ εἰς κανόνας. Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μόνον σπέρματα καλοῦ ὑπάρχουν.

17. Πόθεν ὅμως ὀφείλει νὰ προέλθῃ ἡ βελτίωσις τῆς καταστάσεως τοῦ κόσμου; Ἐκ τῶν ἡγεμόνων ἢ ἐκ τῶν ὑπηκόων; Μήπως πρέπει κατὰ πρῶτον νὰ βελτιωθῶν οἱ τελευταῖοι οὔτοι καὶ νὰ προηγηθῶσι κατὰ τὸ ἥμισυ τῆς ὁδοῦ πρὸς μίαν καλὴν κυβένησιν; Ἐὰν πάλιν ὀφείλῃ αὕτη νὰ ἰδρυθῇ παρὰ τῶν ἡγεμόνων, δέον τότε κατὰ πρῶτον νὰ βελτιωθῇ ἡ ἀγωγή τῶν πριγκήπων, ἧτις ἐπὶ μακρὸν καὶ πάντοτε παρουσιάζει τὸ μέγα ἐλάττωμα, τοῦ ὅτι οὐδεμία εἰς αὐτοὺς προβάλλεται ἀντίστασις κατὰ τὴν νεανικὴν τῶν ἡλικίαν. Τὸ δένδρον ὅμως, ὅπερ ἴσταται μόνον ἐντὸς ἀγροῦ, αὐξάνει στρεβλόν, καὶ τοὺς κλώνους ἐκτείνει μακρὰν· ἐξ ἀντιθέτου τὸ φυόμενον ἐντὸς τοῦ δάσους δένδρον, αὐξάνει, τῶν πλησίον αὐτοῦ δένδρων ἀνθισταμένων αὐτῷ, εὐθυτενές καὶ ἀναζητεῖ ὑπεράνω αὐτοῦ ἀέρα καὶ ἥλιον. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει μὲ τοὺς ἡγεμόνας. Πάντως εἶναι πάντοτε καλλίτερον ν' ἀνατρέφονται ὑπὸ τινος ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ὑπηκόων παρὰ ὑπὸ τῶν ὁμοίων των. Ὅθεν ὀφείλομεν νὰ προσδοκῶμεν τὸ καλὸν ἄνωθεν, μόνον ἐν ἡ περιπτώσει ἡ ἀγωγή εἶν' ἐκεῖ ἡ καλλίστη. Ὡς ἐκ τούτου δέον κυρίως ἐπὶ τῶν ἰδιωτικῶν προσπαθειῶν νὰ στηριζώμεθα, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς συνδρομῆς τῶν ἡγεμόνων, ὡς ὁ Μπάζεδοφ καὶ ἄλλοι ἐφρόνουν, καθόσον ἡ πείρα διδάσκει, ὅτι οὔτοι ἔχουν πρὸ

ὀφθαλμῶν τὴν εὐημερίαν τοῦ Κράτους των μᾶλλον ἢ τὸ ἀγαθὸν τοῦ κόσμου, καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τείνουσι. Ἐὰν δὲ δώσουν πρὸς τοῦτο χρήματα, ἐπιφυλάσσουν δι' ἑαυτοὺς τὸ δικαίωμα τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ προγράμματος. Τὸ ἴδιον συμβαίνει μὲ πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν διάπλασιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τὴν εὐρύνησιν τοῦ κύκλου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων. Ἴσχυς καὶ χρήμα τὸ πολὺ διευκολύνουν τοῦτο· ἀλλὰ δὲν τὸ δημιουροῦν. Θὰ ἠδύναντο ὅμως νὰ τὸ δημιουργήσουν, ἐὰν ἡ κρατικὴ οἰκονομία δὲν προὔπελόγιζε τοὺς τόκους μόνον ὑπὲρ τοῦ ταμείου τοῦ Κράτους. Ἄλλ' οὐδ' αἱ Ἀκαδημίαι ἐπίσης ἔπραξαν τοῦτο, οὐδέποτε δὲ ὀλιγώτερον ἀπὸ σήμερον τὰ φαινόμενα προανῆγγελλον, ὅτι θὰ τὸ πράξουν.

Ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ διεύθυνσις τῶν σχολείων ὄφειλε νὰ ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴν κρίσιν τῶν μᾶλλον πεφωτισμένων εἰδημόνων. Πᾶσα μόρφωσις ἀρχεται ἀπὸ τῶν ἰδιωτῶν καὶ ἐκεῖθεν ἐξαπλοῦται. Ἡ βαθμηδὸν προσέγγισις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς εἶναι δυνατὴ μόνον διὰ τῶν προσπαθειῶν προσώπων εὐρουτάτων διαθέσεων, ἐνδιαφερομένων διὰ τὸ γενικὸν ἀγαθὸν καὶ ἐπιδεκτικῶν τῆς ἰδέας καλλιτέρας ἐν τῷ μέλλοντι καταστάσεως. Ἐν τούτοις πολλοὶ ἐκ τῶν μεγάλων θεωροῦν οὕτως εἰπεῖν τὸν λαόν των ὡς μέρος τοῦ φυσικοῦ βασιλείου, σὶ δὲ πρόσπᾶθειαι των τείνουσι μόνον εἰς τὸν πολλαπλασιασμὸν αὐτοῦ. Τὸ πολὺ ἀπαιτοῦν ἀπ' αὐτὸν ἐπιτηδειότητά τινα, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ μόνον ἵνα δύναται νὰ μεταχειρίζονται καλλίτερον τοὺς ὑπηκόους των ὡς ὄργανα τῶν βλέψεών των. Οἱ ἰδιῶται ὀφείλουν βεβαίως νὰ ἔχουν πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ πρῶτον

τὸν φυσικὸν σκοπὸν, κατόπιν ὅμως ν' ἀποβλέπουν ἰδιαίτερος εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἀνθρωπότητος, οὕτως ὥστε, οὐχὶ μόνον ἐπιτηδεῖα ἀλλὰ καὶ ἠθικὴ νὰ καταστῆ αὕτη, καί, τὸ δυσκολώτερον, νὰ φροντίζουν πῶς οἱ ἐπερχόμενοι θὰ φθάσουν μακρότερα, ἀπὸ ὅσον ἔφθασαν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι.

18. Ὅθεν ἡ ἀγωγή ὀφείλει :

α') **Νὰ πειθαρχήσῃ** τὸν ἄνθρωπον. Πειθαρχεῖν σημαίνει προστατεύειν τὸν ἄνθρωπον, ἵνα μὴ τὸ ζῶδες ἀποβῆ πρὸς βλάβην τοῦ ἀνθρωπίνου τόσο εἰς τὸν ὡς ἄτομον ὅσον καὶ εἰς τὸν κοινωνικὸν ἄνθρωπον. Ὅθεν πειθαρχία εἶναι ἀπλῶς ἡ ἐξημέρωσις τῆς ἀγριότητος.

β') **Νὰ διαπλάσῃ** τὸν ἄνθρωπον. Ἡ διάπλασις περιλαμβάνει τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν. Αὕτη προσπορίζει τὴν δεξιότητα. Εἶναι ἡ ἀπόκτησις ἰκανότητος, δι' ἧς δυνάμεθα νὰ ἐπιδιώξωμεν τὴν ἐπιτυχίαν οἰουδήποτε σκοποῦ. Ὅθεν αὕτη καθ' ἑαυτὴν οὐδένα σκοπὸν προσδιορίζει, ἀλλ' ἀφίνει τὴν φροντίδα ταύτην εἰς τὰς περιστάσεις.

Δεξιότητές τινες εἶναι καλαὶ διὰ πᾶσαν περίπτωσιν, ὡς παραδείγματος χάριν, ἡ τῆς ἀναγνώσεως καὶ τῆς γραφῆς· ἀλλὰ διὰ τινὰς μόνον σκοπούς, ὡς π.χ. ἡ μουσικὴ, διὰ νὰ μᾶς καταστήσῃ ἀξιεράστους. Ἡ δεξιότης εἶναι τρόπον τινά, λόγῳ τῆς πληθύος τῶν σκοπῶν, ἀτελεύτητος.

γ') Ἐπίσης πρέπει νὰ προσέξωμεν, ἵνα ὁ ἄνθρωπος καταστῆ συνετός, νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν οὕτως, ὥστε νὰ εἶναι ἀξιαγάπητος καὶ νὰ ἔχῃ ἐπιρροήν. Ἐνταῦθα κατατάσσεται τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς μορφώσεως, ὅπερ καλεῖται πολι-

τισμός. Πρὸς τοῦτο ἀπαιτοῦνται τρόποι, εὐγένεια καὶ σύνεσις τις, ἧτις μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μεταχειριζώμεθα πάντας τοὺς ἀνθρώπους διὰ τοὺς ἰδίους ἡμῶν σκοπούς. Οὗτος ρυθμίζεται κατὰ τὴν εὐμετάβολον καλαισθησίαν ἐκάστου αἰῶνος. Πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων π. χ. ἠρέσκοντο εἰς τὰς κοσμικὰς τελετάς.

δ') Ὅφείλομεν νὰ δώσωμεν προσοχὴν εἰς τὴν ἠθικοποίησιν. Ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνον ἱκανὸς πρὸς ἐπιδίωξιν παντοειδῶν σκοπῶν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν συναίσθησιν, ὅτι πάντοτε μόνον τοὺς καλοὺς ὀφείλει νὰ ἐκλέγῃ. Εἶναι δὲ καλοὶ σκοποὶ οἱ ἀναγκαίως ὑφ' ἑνὸς ἐκάστου ἐπικροτούμενοι καὶ δυνάμενοι νὰ ὤσι ταῦτοχρόνως σκοποὶ δι' ἓνα ἕκαστον.

19. Ὁ ἄνθρωπος δύναται ἢ ἀπλῶς ν' ἀσκηθῆ, νὰ διαπλασθῆ, νὰ ἐκπαιδευθῆ μηχανικῶς, ἢ πραγματικῶς νὰ διαφωτισθῆ. Ἀσκοῦμεν τοὺς κύνας, τοὺς ἵππους, δυνάμεθα δ' ἐπίσης καὶ τοὺς ἀνθρώπους ν' ἀσκήσωμεν.

Ἄλλ' ἡ μηχανικὴ ἀσκησις οὐδόλως εἶναι μὲν ὀφθαλμοφανής. Τὸ ζήτημα εἶναι κυρίως νὰ μάθουν τὰ παιδιά **νὰ σκέπτονται**. Δέον νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὰς ἀρχὰς, ἐξ ὧν πᾶσα προᾶξις προέρχεται. Βλέπομεν τότε πόσα πράγματα ἀπαιτοῦνται διὰ τὴν γνησίαν ἀγωγὴν. Συνήθως ὅμως ἐν τῇ ἰδιωτικῇ ἐκπαιδεύσει **δὲ τέταρτος σημαντικώτατος ὅρος παραμελεῖται ἀρκούντως**, καθόσον τὰ παιδιά ἐκπαιδεύονται κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε ἡ ἠθικοποίησις νὰ ἀφίεται εἰς τὸν ἱερέα. Πόσης ὅμως ἀπείρου σπουδαιότητος εἶναι νὰ μάθωσι νηπιόθεν τὰ παιδιά ν' ἀποστρέφονται τὸ κακόν, ὅχι μόνον διὰ τὸν λόγον, ὅτι ὁ Θεὸς τὸ ἀπη-

γόρευσε, ἀλλὰ καὶ διότι αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι ἀποτρόπαιον. Ἄλλ' εὐκόλως θὰ κατέληγον εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι θὰ ἠδύναντο νὰ τὸ διαπράξουν καὶ ὅτι ἄλλωστε θὰ ἦτο ἐπιτετραμμένον, εἰάν δὲν τὸ εἶχεν ἀπαγορεύσει ὁ Θεὸς καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου βεβαίως ὁ Θεὸς θὰ ἠδύνατο νὰ κάμῃ μίαν ἐξαίρεσιν. Ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀγιώτατον τῶν ὄντων καὶ θέλει μόνον ὅ,τι εἶναι καλόν ἐπιθυμεῖ δὲ ν' ἀσκῶμεν τὴν ἀρετὴν λόγῳ τῆς ἐσωτερικῆς αὐτῆς ἀξίας καὶ οὐχὶ διότι αὐτὸς τὸ ἠθέλησε.

Ζῶμεν εἰς ἐποχὴν πειθαρχίας, μορφώσεως καὶ πολιτισμοῦ, πολὺ ὅμως ἀπέχομεν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἠθικοποιήσεως. Εἰς οἷαν θεσιν εὐρίσκονται σήμερον οἱ ἄνθρωποι, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ εὐτυχία τῶν Κρατῶν αὐξάνει παραλλήλως πρὸς τὴν δυστυχίαν τῶν ἀνθρώπων. Καὶ εἶναι ἀκόμη ζήτημα, εἰάν δὲν θὰ ἡμεῖς εὐτυχέστεροι εἰς βάρβαρον κατάστασιν, ὅπου δὲν ὑπάρχει ὅλη αὐτὴ ἡ μόρφωσίς μας, παρὰ εἰς τὴν σημερινὴν κατάστασίν μας. Διότι πῶς δυνάμεθα νὰ καταστήσωμεν εὐτυχεῖς τοὺς ἀνθρώπους, εἰάν δὲν καταστήσωμεν αὐτοὺς ἠθικοὺς καὶ σοφοὺς; Ἄλλως ἡ ποσότης τοῦ κακοῦ δὲν θέλει ἐλαττωθῆ.

20. Πρὶν ἢ ιδρῦσωμεν πρότυπα σχολεῖα, ὀφείλομεν νὰ ιδρῦσωμεν πειραματικὰ τοιαῦτα. Ἡ ἀγωγή καὶ ἡ ἐκπαίδευσις πρέπει νὰ εἶναι ὄχι ἀπλῶς μηχανικαί, ἀλλὰ νὰ βασίζονται ἐπὶ ἀρχῶν. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ εἶναι ἀπλοῦς ὀρθολογισμὸς, ἀλλ' ἐπίσης τρόπον τινὰ μηχανισμὸς.

Ἐν Αὐστρίᾳ ὑπῆρχον μόνον πρότυπα σχολεῖα, λειτουργοῦντα ἐπὶ σχεδίου, ἐναντίον τοῦ ὁποίου πολλὰ καὶ δικαίως ἐλέχθησαν, καὶ τὸ ὁποῖον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ κατηγορήσωμεν ὡς τυφλὸν μηχανισμόν.